

KACPER STĘPIEŃ

Institut für Kunstgeschichte, Department Kunstwissenschaften, Ludwig-Maximilians-Universität München
ORCID: 0009-0001-0717-9862

CUD W PORZĄDKU CHRONOLOGICZNYM ILUSTRACJE AUGSBURGER WUNDERZEICHENBUCH OPARTE NA KRONICE SEBASTIANA FRANCKA

MIRACLE IN A CHRONOLOGICAL ORDER. THE AUGSBURGER WUNDERZEICHENBUCH ILLUSTRATIONS BASED ON THE SEBASTIAN FRANCK'S CHRONICLE

ABSTRACT [ENG]: This article compares an illustrated manuscript, the *Augsburg Wunderzeichenbuch*, with its main textual source, the 1531 Chronicle of Sebastian Franck. Both works are concerned with recording miraculous signs - atmospheric phenomena, comets, the birth of deformed animals and all sorts of inexplicable prophetic marvels - and arranging them in chronological order.

The author first analyses the different ways in which the signs were organised into a sequence in each work. He suggests that the complicated historiosophical structures of the *Chronicle* were abandoned by the makers of the *Wunderzeichenbuch* in favour of a simpler, additive chronology, reducing the political and moral significance of the signs. In the second part, the author reconstructs the task of the illustrator, who was faced with the challenge of creating pictorial representations based solely on the often scarce text of the *Chronicle*. The author points to examples where, in order to transform a single sentence into a large image, the illustrator added motifs from other prints or depicted the sentence very literally.

It has been noted that the manuscript includes relatively few depictions of anthropomorphic monsters, the so-called *Missgeburt*en, which are otherwise common in contemporary collections of miraculous signs as well as in the *Chronicle* itself. The manuscript contains a number of blank pages which were removed in the 19th century. A thorough comparison of the manuscript and the *Chronicle* leads to the conclusion that some of the pages originally contained depictions of such creatures, some of which are reconstructed in the article. This finding sheds new light on the original concept of the *Wunderzeichenbuch*.

słowa kluczowe: **AUGSBURG, MISSGEBURTEN, PRODIGIA, KRONIKA**

key words: **AUGSBURG, MONSTROUS BIRTHS, PRODIGIES, CHRONICLE**

Augsburger Wunderzeichenbuch to rękopis zawierający przedstawienia obrazowe oraz opisy osobliwych i niesamowitych zjawisk, które zaobserwowane zostały od stworzenia świata, opisanego w Księdze Rodzaju, aż po jego koniec, objawiony w Apokalipsie św. Jana¹.

¹ T.H. Borchert., *The Book of Miracles; Genesis, Style and meaning* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. T. H. Borchert, J.P. Waterman, Köln 2013, s. 48-101; R. Elsässer., *Transcription* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. T. H. Borchert, J.P. Waterman, Köln 2013, s. 102-159; J.P. Waterman, *Miraculous Signs from Antiquity to the Renaissance; Context and Source*

W tej biblijnej klamrze zawarta została znacznie obszerniejsza, świecka historia. Najstarsze zarejestrowane wydarzenia pochodzą z czasów cesarza Tytusa, najpóźniejsze z roku 1552, w którym prawdopodobnie zostały ukończone prace nad rękopisem². Każda karta jest opatrzona podpisaną, wykonaną gwaszem ilustracją pojedynczego Wunderzeichen (cudownego znaku) – pod nazwą tą rozumiane są niecodzienne zjawiska atmosferyczne, przeloty komet, narodziny zdeformowanych zwierząt i wszelkiego rodzaju niewytłumaczalne fenomeny, którym przypisywano profetyczny charakter³.

Kompilując *Wunderzeichenbuch*, anonimowy autor lub autorzy posłużyli się licznymi drukowanymi źródłami różnego rodzaju. Rękopis można orientacyjnie podzielić na cztery części:⁴ **(1)** cykl starotestamentowy, którego ilustracje wzorowano przede wszystkim na dwóch graficznych cyklach: Sebald Behama⁵ i Hansa Holbeina⁶ (fol. 1-15), **(2)** seria ilustracji doniesień *Kroniki* Sebastiana Francka⁷, nieposiadająca wielu znanych obrazowych wzorców (fol. 20-87), **(3)** cykl przedstawiający szesnastowieczne cudowne znaki, oparty przede wszystkim na ilustrowanych ulotkach, z okazjonalnymi uzupełnieniami z *Kroniki* Francka (fol. 88-171), **(4)** cykl Apokalipsy, będący dość wierną kopią innej serii Behama⁸ (fol. 172-192). Rękopis jest jednak na tyle ujednolicony formalnie, że podział według źródeł nie jest dostrzegalny podczas lektury.

Źródłem najczęściej używanym w omawianym dziele była drukowana *Kronika* humanisty i sympatyka reformacji Sebastiana Francka z roku 1531. *Kronika* była źródłem całkowicie tekstowym, tymczasem w *Wunderzeichenbuch* kluczową rolę komunikacyjną odgrywają obrazy. W pierwszej części niniejszego artykułu porównane zostaną oba dzieła, przede wszystkim

Material of the Augsburg Manuscript [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin*, T. I, red. T. H. Borchert, J.P. Waterman, Köln 2013, s. 6-47; J.P. Waterman, *Textual and Pictorial Sources of the Manuscript* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin*, T. I, red. T. H. Borchert, J.P. Waterman, Köln 2013, s. 160-167; J.P. Waterman, *Ein Buch der Wunder* [w:] *Monster: fantastische Bilderwelten zwischen Grauen und Komik*, red. P. Große, Nürnberg 2015, s. 142-145.

² J.P. Waterman, *Miraculous Signs...*, s. 6.

³ J. Spinks, *Monstrous Births and Visual Culture in Sixteenth-Century Germany*, London 2009.

⁴ J.P. Waterman, *Textual and Pictorial Sources...*, s. 160-167.

⁵ S. Beham, *Biblicae historiae artificiosissime depictae: Biblische Historien figürlich fürgebildet*, Frankfurt am Main 1537.

⁶ H. Holbein d. J. *Historiarum Veteris Instrumenti icones ad vivum expressae*, Lyons 1538.

⁷ S. Franck, *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig MDXXXI jar*, Strasbourg 1531.

⁸ S. Beham, *Typi in apocalypsi Ioannis*, Frankfurt am Main 1539.

pod względem struktury, sposobu ich organizacji. W drugiej części, na podstawie owego porównania, przybliżony zostanie proces, w trakcie którego tekst przemieniany był w obraz. *Tertium comparationis* stanowi moment opisany przez Waltera Benjamina jako *Aufgabe des Übersetzers* (zadanie tłumacza)⁹. W niniejszym tekście porównanie posłuży do rekonstrukcji „zadania ilustratora” rozumianego nie jako zaledwie pasywna adaptacja zawartych w tekście danych, lecz ich twórczy „przekład” na język obrazu. Tym samym zestawienie *Kroniki* i *Wunderzeichenbuch* pomoże równocześnie w odtworzeniu sposobu obejścia się ze źródłami historycznymi we wczesnonowożytnym Augsburgu¹⁰. Na tej podstawie, w ostatniej części artykułu podjęta będzie próba odtworzenia samego źródła – dokładniej jego zaginionych fragmentów (w XIX w., w trakcie ponownego oprawiania rękopisu, usunięto z niego nieznaną liczbę kart¹¹). Cały proces analityczno-rekonstrukcyjny pozwoli ostatecznie na wysunięcie wniosku, że na zaginionych kartach znajdowały się wizerunki antropomorficznych i zoomorficznych monstrów – tzw. *Missgeburten*. – spośród których kilka zostanie również zidentyfikowanych.

Struktura *Wunderzeichenbuch* w porównaniu z *Kroniką* Sebastiana Francka

Mimo że zarówno *Kronika*, jak i *Wunderzeichenbuch* cechują się układem chronologicznym, różnią się one gruntownie pod względem struktury organizacji zawieranych informacji. W obu przypadkach historia uporządkowana zostaje inaczej¹². W rękopisie nie występują charakterystyczne dla ówczesnych kronik podziały treści – wydarzenia nie są podporządkowane np. popularnemu wówczas w historiografii podziałowi dziejów na sześć lub siedem wieków¹³. Przede wszystkim nie został tu przeniesiony charakterystyczny dla *Kroniki* Francka podział historii na trzy części – z pierwszą sięgającą od stworzenia świata do narodzin Chrystusa, drugą

⁹ W. Benjamin, *Zadanie tłumacza*, tłum. A. Lipszyc, „Literatura na Świecie”, 5–6, 2011, s. 27–41.

¹⁰ Na temat wczesnonowożytnej historiografii w Augsburgu patrz C. S. Wood, *Forgery, Replica, Fiction. Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago 2008, s. 61–108, 185–254.

¹¹ T.H. Borchert., *The Book...*, s. 48.

¹² Na temat struktur wczesnonowożytnych kronik patrz np. A. Worm, *Geschichte und Weltordnung. Graphische Modelle von Zeit und Raum in Universalchroniken vor 1500*, Berlin 2021.

¹³ S. Füssel, *Das Buch der Chroniken. Kolorierte und kommentierte Gesamtausgabe der Weltchronik von 1493*, Köln 2018, s. 7; G. Eckert, *Weltalter*, „Enzyklopädie der Neuzeit Online”, https://referenceworks.brillonline.com/entries/enzyklopaedie-der-neuzeit/weltalter-COM_379252, dostęp 12 listopada 2022; H. Tersch, *Unruhe im Weltbild: Darstellung und Deutung des zeitgenössischen Lebens in deutschsprachigen Weltchroniken des Mittelalters*, Köln–Weimar–Wien 1996.

kończącą się w czasach reformacji i trzecią, stanowiącą osobną od świeckiej krytyczną historię papieżstwa (*Chronica der Bäbst und Geistlichen händel*).

Ujęte w *Kronice* znaki cudowne są nierozłącznie przeplecione eklezjastyczną i świecką historią. Jako profetyczne *prodigia* zapowiadają one i tłumaczą sąsiednie wydarzenia, mają wymiar polityczny i porządkują dzieje w duchu Luterńskiego determinizmu¹⁴. W *Wunderzeichenbuch* znaki nie są odniesione do innych faktów historycznych, lecz przedstawione są same przez się, *in abstracto*. Struktura *Kroniki* Francka nadaje tym samym znakom znaczenie polityczne i czyni je narzędziem historiozofii – jako że poprzez *prodigia* Franck pośrednio komentuje i wartościuje przebieg dziejów. Brak owych struktur w *Wunderzeichenbuch* usuwa wymiar polityczny znaków, eliminuje ich moralne przesłanie i podkreśla ich wartość estetyczną.

W rękopisie nie występują charakterystyczne dla kronik, w tym tej Francka, indeks i spis treści, które zresztą nie przydałyby się, jako że nie posiada on foliacji. Dzieło Francka – jak inne popularne wówczas kroniki – miało być wygodne w użyciu, w związku z czym zawierało szczegółowe, zwykle alfabetyczne rejestry, glosy, noty indeksujące i śródtytuły, ułatwiające czytelnikowi nawigację w tekście. Cudowne znaki były umieszczane w wyodrębnionych akapitach. W przypadku rękopisu natomiast nie dążono do klasyfikowania treści – przez co wyszukiwanie w nim potrzebnych wiadomości byłoby prawie niemożliwe.

„Zadanie ilustratora” – ilustracje *Wunderzeichenbuch* oparte na tekście *Kroniki*

Joshua P. Waterman sugeruje, że nietypowy prostokątny kształt i układ stron rękopisu mogą wywodzić się z charakterystycznego podłużnego formatu druków ulotnych, co sugerowałoby, że oparta na *Kronice* Francka sekcja była najpewniej późniejszym dodatkiem do już ukształtowanego dzieła – kopii zbioru takich druków¹⁵. Struktura *Kroniki* – spis treści, podział historii na części i tematyczne akapity – została więc niejako dodatkowo nałożona przez osobę lub osoby odpowiedzialne za stworzenie programu *Wunderzeichenbuch* w celu uzupełnienia (!) korpusu znaków. Jak już wiadomo, w strukturze tej – w przeciwieństwie do druków ulotnych –

¹⁴ J. M. Porter, *Luther and Political Millenarianism: The Case of the Peasants War*, „Journal of the History of Ideas”, 42 (3), 1981, s. 389-406.

¹⁵ J.P. Waterman, *Miraculous Signs...*, s. 12.

nie występowały ilustracje, dlatego też ilustratorzy rękopisu zmuszeni byli tworzyć własne wizje znaków, oparte wyłącznie na tekście¹⁶. Nierzadko specjalnego ich zaangażowania wymagała też stosunkowo niewielka detaliczność opisów Francka – zwłaszcza w porównaniu z objaśnieniami z innych źródeł. Detale opisane w obszerniejszych tekstach druków ulotnych bywają nieobecne w ich ilustracjach w rękopisie, tymczasem nawet najdrobniejsze szczegóły tekstu *Kroniki* można znaleźć w opartych na nim ilustracjach *Wunderzeichenbuch*.

Za przykład powyższego niech posłużą fol. 66 i 72. Zostały na nich przedstawione dwa podobne wydarzenia – plagi insektów. Niemal identyczne ilustracje przedstawiają każdorazowo chmurę owadów zajmujących całe pole obrazowe miniatury, unoszących się w powietrzu i siedzących na ziemi. Kompozycje różnią się jednak tym, że na fol. 66 znajdują się zarówno owady ze skrzydłami, jak i pozbawione ich, pełzające. Na fol. 72 znajdują się tylko te skrzydlate. Wy tłumaczenia można szukać w tekście – w podpisie do fol. 66 znajduje się wyrażenie *gewurm und vnziffer* (robactwo i owady), podczas gdy w tym do fol. 72 mowa jest o skrzydlatych *hewschrecken* (szarańczy), a potem *vnziffer* (owadach). Podobne dążenie do przedstawienia nawet najmniejszych detali tekstu widać w wielu ilustracjach opartych na tekście *Kroniki*.

Niekiedy jednak ogólnikowość niektórych opisów w *Kronice* Francka zmuszała ilustratorów *Wunderzeichenbuch* do dodania elementów w tekście nieobecnych. Na fol. 36 rękopisu zilustrowano wyjątkowo krótkie doniesienie Francka, brzmiące *So Ward ein brunn im Lothringischen land in blut verkert* („Tak oto pewne źródło w Lotaryngii spłynęło krwią”) i patrzono wyjaśnieniem, że była to zapowiedź głodu i śmierci. Notka została rozwinięta poprzez dodanie emocjonalnie nacechowanej formuły *der flos nacht vnnd tag das dan grausam vnnd erschrocklich zu sehen war* („płynęło ono nocą i dniem, co stanowiło okropny i straszliwy widok”). Komentarz *wie hie gemalt* („tak, jak tu namalowano”) lub podobne sformułowanie często uzupełnia wyjątkowo lapidarne fragmenty z *Kroniki* Francka (np. fol. 38, 51, 60, 62, 63, 71). W celu urozmaicenia ilustracji mającej tak zwięzłą podstawę domalowano więc obok źródła ścięty pień drzewa. Zbliżone, oparte zapewne na jednym wzorze pnie występują również w innych miejscach w *Wunderzeichenbuch* – fol. 47, 70, 115. Za każdym razem nie są wymienione w tekście *Kroniki* i służą wypełnieniu wolnej przestrzeni.

¹⁶ Nad rękopisem pracowali niemal na pewno liczni ilustratorzy – patrz T.H. Borchert., *The Book of Miracles...*, s. 96-98.

Ilustracje rękopisu wzorowane na *Kronice* Francka posługują się nadto niekiedy wzorami zaczerpniętymi ze wspomnianych graficznych cykli Behama i Holbeina. Joshua P. Waterman przywołuje dwa przykłady. Dla ilustracji fol. 27 rękopisu, przedstawiającej górę w Galii, wzór stanowi grafika z apokaliptycznego cyklu Behama – otwarcie szóstej pieczęci¹⁷. Ta sama grafika została – tym razem w pierwotnym kontekście – skopiowana także w cyklu apokaliptycznym rękopisu na fol. 176. Źródło na wspomnianym wcześniej fol. 36 namalowane zostało w sposób zbliżony do innych przedstawień źródeł w rękopisie, na fol. 24 i 180 – przy czym to ostatnie nie należy do grupy przedstawień opartych na tekście *Kroniki*, gdyż wzorem dla niej była kolejna grafika Sebalda Behama¹⁸. Także źródła na fol. 24 i 36 nie zostały wymyślone przez ilustratorów, lecz skopiowane z tej właśnie ryciny. Kolejny przykład dwukrotnego wykorzystania sztychu Behama to ilustracje z fol. 133 i 187. Na fol. 133 przedstawiono opisanego przez Francka siedmiogłowego potwora morskiego. Ilustracja oparta jest na apokaliptycznej grafice Behama, która stanowi też bezpośredni wzór dla fol. 187 rękopisu, przedstawiającego przybycie potworów apokaliptycznych¹⁹. Przykłady te jasno wskazują więc, jak niewielka długość doniesień *Kroniki* utrudniała „zadanie ilustratora”. Pojedyncze zdania Francka stanowiły zaledwie przyczynek dla kreatywności malarzy, więc ci zmuszeni byli wspomagać się zewnętrznymi wzorcami wyobrażeń.

Budowa *Kroniki* a treść zaginionych kart

W trakcie ponownego opracowania *Wunderzeichenbuch* w XIX w., usunięto z niego pewną liczbę kart, których treść do dziś pozostaje nieznana²⁰. Wiadomo jednak, gdzie w rękopisie znajdowały się one wcześniej – dziś umieszczone są w ich miejscu białe arkusze. Gdy zestawia się tę obserwację z wnioskami z analizy struktury *Kroniki* Francka – czyli pamiętając, że zbierał on cudowne znaki wewnątrz wyodrębnionych od reszty tekstu akapitów – można z pewnym prawdopodobieństwem zrekonstruować zawartość niektórych z zagubionych stron.

¹⁷ S. Beham, *Typi...*, fol. 5r. wg. J.P. Waterman, *Miraculous Signs...*, s. 28.

¹⁸ S. Beham, *Typi...*, fol. B2v. wg. J.P. Waterman, *Textual and Pictorial Sources...*, s. 167.

¹⁹ S. Beham, *Typi...*, fol. C1v, C2r. wg. J.P. Waterman, *Miraculous Signs...*, s. 165.

²⁰ Rękopis składa się 167 zachowanych papierowych kart. Pierwotnie mogło ich być aż 200 – patrz T.H. Borchert., *The Book of Miracles...*, s. 48.

Przykładowo pojedynczy akapit *Kroniki*, zatytułowany *Wunder ersehen und geschehen/Anno Tausent hundert viertzezen* („Cuda, które wydarzyły się i zostały zaobserwowane w roku 1114”) (fol. 182v), dostarczył tekstu dla aż czterech kart *Wunderzeichenbuch* – fol. 38, 39, 41, 42. Wiadomo z analizy innych partii rękopisu, że tak, jak w tym przypadku, cudowne znaki z pojedynczego akapitu umieszczano najczęściej w grupach bezpośrednio następujących po sobie kart. Na tej podstawie można spróbować odtworzyć, jakie znaki mogły znajdować się na zaginionych kartach – w omawianym przykładzie są to fol. 40 i 43. W akapicie *Kroniki* opisanych jest osiem znaków, z których w rękopisie zilustrowane są zaledwie cztery. Znaki pozbawione ilustracji to narodziny świni z ludzką twarzą, narodziny cudownego stworzenia o dwóch torsach oraz dwóch głowach i czworonożnego kurczaka, śmierć człowieka, który żył 361 lat i ogień z nieba. Omawiane karty ilustrowały więc zapewne te właśnie zoomorficzne i antropomorficzne monstra. Za tym przemawia także datowanie odpowiadających im opisów u Francka – tym samym obecność ich wizerunków na zaginionych kartach wpisywałaby się w chronologiczny układ materiału w rękopisie.

To spostrzeżenie potwierdza się w odniesieniu do reszty rękopisu. Grupa przepisanych z pojedynczego akapitu *Kroniki* znaków flankuje często zaginioną kartę. Przeczytawszy ów akapit, można dojść do wniosku, że karty te zawierały wcześniej wizerunki monstrów. Przykładowo, utracone fol. 80 *Wunderzeichenbuch* znajdowało się między dwoma kartami opartymi na tym samym akapicie *Kroniki* (fol. 209r). Wszystkie znaki z owego akapitu, poza dwoma, są zilustrowane w rękopisie. Te brakujące to: *ein kalb mit zweyen köpffen* („cielę z dwoma głowami”) i *ein kindt mit sechß zenen und grossem kopff* („dziecko z sześcioma zębami i wielką głową”). To ich przedstawienia znajdowały się najpewniej na zaginionym fol. 80. Praktyka umieszczania dwóch monstrów na jednej ilustracji jest bowiem widoczna w przypadku wielu innych kart rękopisu – przykładowo na fol. 88, 93, 97, 117, 145, 158 – gdzie zestawiane są one na podstawie podobieństwa, nie według chronologii. Pojedyncza brakująca karta mogła więc pomieścić oba opisane w akapicie monstra.

Till-Holger Borchert zauważa, że w *Wunderzeichenbuch* znajduje się stosunkowo niewiele monstrów (*freaks of nature*) i tylko jedno przedstawienie zdeformowanego człowieka²¹. Mowa

²¹ Tamże, s. 82.

o syjamskich bliźniakach o ośmiu nogach, których wizerunek znajduje się dziś na fol. 93. Jest to jedyna zlokalizowana usunięta karta²². Ten typ znaków określany był wówczas *Missgeburt*en (potwory, pokraki) i cieszył się na terenach niemieckojęzycznych olbrzymią popularnością²³.W świetle niniejszej analizy można więc założyć, że przedstawienia *Missgeburt*en stanowiły część oryginalnego projektu rękopisu i dopiero w trakcie ponownego opracowania część z nich została usunięta.

Strukturalne porównanie *Wunderzeichenbuch* z *Kroniką* oraz spekulatywna rekonstrukcja „zadania ilustratora” stanowią narzędzia, dzięki którym możliwym staje się nie tylko odtworzenie treści zaginionych kart rękopisu, lecz zbliżenie się do jego pierwotnej koncepcji. Nie był on, jak dziś, przede wszystkim zbiorem zjawisk meteorologicznych, lecz obejmował zapewne większą liczbę „kuriozalnych” wizerunków *Missgeburt*en. Dalsze porównania z *Kroniką* umożliwiłyby ich dokładniejsze zidentyfikowanie i – tym samym – poszerzenie stanu badań nad samym rękopisem. Polityczna i kulturowa rola przedstawień owych monstrów w czasach Reformacji jest bowiem współcześnie obiektem intensywnych badań – ich wnioski dałoby się wówczas odnieść także do *Wunderzeichenbuch*²⁴.

²² Tamże, s. 48.

²³ J. Spinks, dz.cyt.

²⁴ Tamże.

BIBLIOGRAFIA

- Benjamin W., *Zadanie tłumacza*, tłum. Lipszyc A., „Literatura na Świecie”, 5–6, 2011, s. 27–41.
- Borchert T.H., *The Book of Miracles; Genesis, Style and meaning* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. Borchert T.H., Waterman J.P., Köln 2013, s. 48-101.
- Eckert G., *Welter, „Enzyklopädie der Neuzeit Online”*,
https://referenceworks.brillonline.com/entries/enzyklopaedie-der-neuzeit/welter-COM_379252,
dostęp 12 listopada 2022.
- Elsäßer R., *Transcription* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. Borchert T.H., Waterman J.P., Köln 2013, s. 102-159.
- Füssel S., *Das Buch der Chroniken. Kolorierte und kommentierte Gesamtausgabe der Weltchronik von 1493*, Köln 2018.
- Melville G., *Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer Spätmittelalterlichen Darstellungsweise* [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein*, red. Patze H., Sigmaringen 1987, s. 57-154.
- Porter J. M., *Luther and Political Millenarianism: The Case of the Peasants War*, „Journal of the History of Ideas”, 42 (3), 1981, s. 389-406.
- Spinks J., *Monstrous Births and Visual Culture in Sixteenth-Century Germany*, London 2009.
- Tersch H., *Unruhe im Weltbild: Darstellung und Deutung des zeitgenössischen Lebens in deutschsprachigen Weltchroniken des Mittelalters*, Köln–Weimar–Wien 1996.
- Waterman J.P., *Ein Buch der Wunder* [w:] *Monster: fantastische Bilderwelten zwischen Grauen und Komik*, red. Große P., Nürnberg 2015, s. 142-145.
- Waterman J.P., *Miraculous Signs from Antiquity to the Renaissance; Context and Source Material of the Augsburg Manuscript* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch - Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. Borchert T.H., Waterman J.P., Köln 2013, s. 6-47.
- Waterman J.P., *Textual and Pictorial Sources of the Manuscript* [w:] *The Book of Miracles – Das Wunderzeichenbuch – Le Livre des Miracles. Facsimile of the Augsburg manuscript from the Collection of Mickey Cartin, T. I*, red. Borchert T.H., Waterman J.P., Köln 2013, s. 160-167.
- Wood C. S., *Forgery, Replica, Fiction. Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago 2008.
- Worm A., *Geschichte und Weltordnung. Graphische Modelle von Zeit und Raum in Universalchroniken vor 1500*, Berlin 2021.